

Tanulmány

Szabó Etelka

A nyelvi képek és alakzatok szétválasztása a klasszikus hagyományban

Trópusok és alakzatok: stíluserények vagy hibák?

The Theory of Tropes and Figures in Classical Greek and Roman Rhetoric

Understanding tropes and non-tropes as results of mental processes is confronting long-debated questions in linguistic studies: how to distinguish tropes from non-tropes; how to explain and interpret tropes and figures; and how to classify them. My present paper purposes to overview ancient Greek trope- and figure-conceptions from the beginnings. Nevertheless, Roman and early Medieval European rhetoric does not fail to produce its own particular results either. The passages presenting the greatest Roman and early Medieval theories of distinction of tropes and figures permit an implicit critique of the Greek theories, too, and they demonstrate the ways in which these conceptions surpass (or fall behind) the previous theories.

1 Alakzatok és trópusok: eltérések a normától?

1.1 Barbarizmusok és szoloicizmusok

A retorikai jelenségek a legegyszerűbb, hagyományos megközelítés értelmében valamilyen átalakító eljárás vagy művelet eredményei. Ez a naiv definíció feltételez egy „normál” formát, amelyen a beszélő elvégez egy meghatározott műveletet valamilyen retorikai vagy stilisztikai cél érdekében. Ha pedig a retorikai formációk ténylegesen egy átalakítás „végeredményei”, akkor voltaképpen nem mások, mint az expresszivitást fokozó nyelvi vétség vagy stílushibák (Fónagy 1970: 146). A klasszikus retorikák alakzatértelmezése ezen a megállapításon nyugszik, mondván, hogy a retorikai jelenségek voltaképpen barbarizmusok vagy szoloicizmusok, amelyeket a költői szándék formál át vétségből nyelvi erénnyé (Fónagy 1970: 146-7). De míg a barbarizmus egy meghatározott nyelvi egység, általában egyetlen szó (λέξις) átalakítása, addig a szoloicizmus már egynél több nyelvi elemé vagy egy gondolati egységé (λόγος), azaz a szoloicizmus felfogható egy inkongruens nyelvi struktúráként.¹

Magát a „normál formát” mint viszonyítási pontot már Arisztotelész is felvette a retorika fogalomkészletébe. A normatív alak az ő olvasatában azt a fajta használatot jelentette, amely a beszélő közösség számára a legnagyobb mértékben elfogadott (Pennacini 2004: 221). Ez az

¹ Babylonian Diogenes VII, 59: ὁ βαρβαρισμὸς ἐκ τῶν κακιῶν λέξις ἐστὶ παρὰ τὸ ἔθος τῶν εὐδοκιμούντων ἑλλήνων, σολοικισμὸς δὲ ἐστὶ λόγος ἀκαταλλήλως συντεταγμένος.
 Dionysios Thrax I/3, 170, 21-23: Τέλος τὸ μὴ ἀμαρτάνειν μήτε περὶ μίαν λέξιν μήτε περὶ πλείονας: τὸ γὰρ περὶ μίαν ἀμαρτάνειν βαρβαρισμὸς ἐστὶ τὸ δὲ περὶ πλείονας σολοικισμὸς. Idézi: Calboli (1996: 45).

általánosan elfogadott *usust* egészíti ki a másik alapvető retorikai fogalom: a valószínűsíthető használat, amely a leggyakrabban előforduló használatot jelenti.² Ha pedig feltételezünk általánosan elfogadott és széles körben elterjedt használatot, akkor mindenképpen számolnunk kell kivételekkel, azaz a normától való eltéréssel a beszédben.

A stílusérenyek elmélete – mondhatni – egyidős a költészettel, az irodalommal, hiszen amióta csak léteznek olyan művészi produktumok, amelyeknek alapanyaga a nyelv, léteznek hibák és megvalósítandó elvárások. Már a homéroszi eposzok utalásaiból is (Iliász II. 370-374 és Iliász XV. 281-285) rekonstruálható egyfajta elvárási horizont, amelynek összetevői azok a tulajdonságok, amelyeknek a „jól formált” beszédet jellemeznie kell (Michel 1979: 6). Homérosz alapján a megnyilatkozásoknak a következő tulajdonságokkal kell rendelkezniük: *γλυκύτης και κάλλος*, azaz édesség és kellem, egyszerűség (*ὀφέλεια*), szemben a bonyolult és követhetetlen, túldíszített szólásokkal, *ἀκμῆ*, vagyis a kifejezés ereje, az expresszivitás igénye, *εὐταξία*, az elemek megfelelő elrendezése, és végül a tömörség (*βραχύ*). Az ilyen érenyekkel ékes beszéd harmonikus, méltóság és báj sugárzik belőle, ahogy a halikarnasszosi Dionysios írta Démoszthenészről szóló művében: *καὶ γὰρ ἀξίωμα καὶ χάρις αὐτῶν ἐπιτρέχει ταῖς ἀρμονίαις*.³

Az a szónok, aki birtokában van az említett jó tulajdonságoknak, képes arra, hogy mindig megfelelő módon, elegánsan fejezze ki magát, amely leginkább a korrekt és logikus mondatfűzésben nyilvánul meg – mondja a *Rhetorica ad Herennium* szerzője.⁴ A tökéletes stílus három jellemzőjét sorolja fel: választékosság (*elegantia*), szerkesztettség (*compositio*) és a fenség (*dignitas*). A korai római retorikairódban a szerkesztettség, azaz a jólformáltság leginkább az elrendezés, a grammatikai pontosság felől ragadható meg. A nyelvelméletek mindig nagymértékben befolyásolták a retorikáról, azaz a beszéd művészetéről alkotott koncepciókat (Rambaud 1979: 35).

A latin stílusérenyek legpontosabb katalógusa Cicero *Brutus* című műve, ahol Caesar szónoki stílusának elemzése ürügyén a szerző részletezi az eszményi megnyilatkozás jellemzőit. Az ékesszóló (*eloquens*) akkor végzi tökéletesen a feladatát, ha egyszerre tanít, meggyőz, megindít és gyönyörködtet: *tria sunt enim, ut quidem ego sentio, quae sint efficienda dicendo: ut doceatur is apud quem dicitur, ut delectetur, ut moveatur vehementius* (*Brutus* 49, 185).

A görög-latin retorikusok a stílusérenyekkel állítják szembe a nyelvi hibákat, és ezektől elkülönítve tárgyalják a retorikai alakzatokat. A szabatosságot sérti a barbarizmus és a mondat-tani hiba, azaz a szoloicizmus, de maga a túlzásba vitt szabatosság, az affektálás. A világosság (*perspicuitas*) ellen vét a homályos megfogalmazás (*obscuritas*), a kétértelműség (*ambiguitas*), illetve a világosság eltúlzása, a dagályos körmondat. A díszítés elmaradása szintén durva hiba, hiszen művészietlen stílust eredményez. Az *aptum*, azaz a megfelelőség, az adekvát kifejezés használatának elvárása elleni vétség (*ineptum*) az oda nem illő szavak használata, a nyelvi rétegek keverése. A helyes stílus kialakítását, a hibátlan latin nyelvhasználat, a *latinitas* tökéletesítését pedig Varro és a görög grammatikusok: Diomedes és Charisius nyomán négy faktor határozza meg: a nyelv természete (*natura*), az analógia mechanizmusa, a haszná-

² Rétorika 1357a 34: *Τὸ μὲν γὰρ εἰκός ἐστι τὸ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ γινόμενον, οὐχ ἀπλῶς δὲ καθάπερ ὀρίζονται τινες, ἀλλὰ τὸ περὶ τὰ ἐνδεχόμενα ἄλλως ἔχειν, οὕτως ἔχον πρὸς ἐκεῖνο πρὸς εἰκός, ὡς τὸ καθόλου πρὸς τὸ κατὰ μέρος τῶν δὲ σημείων τὸ μὲν οὕτως ἔχει ὡς τῶν καθ' ἕκαστόν τι πρὸς τὸ καθόλου, τὸ δὲ ὡς τῶν καθόλου τι πρὸς κατὰ μέρος. Τούτων δὲ τὸ μὲν ἀναγκαῖον τεκμήριον, τὸ δὲ μὴ ἀναγκαῖον ἀνώνυμόν κατὰ τὴν διαφορὰν.*

³ Idézi: A. Michel, *ibid*.

⁴ *Rhetorica ad Herennium* IV, 17: *Elegantia est quae facit ut locus quisque unus pure et aperte dici videatur. Haec tribuitur in Latinitatem, explanationem.*

lat (*consuetudo*) és a tekintélyelv (*auctoritas*) (Luhtala 2005: 139). Quintilianus és Augustinus is hasonló kritériumokat határoznak meg: *ratio, consuetudo, vetustas, auctoritas*.⁵

A nyelvi hibákat az ókori görögök két kategóriába sorolták, megkülönböztették az idegen-szerűség vétségét, azaz a barbarizmust, illetve a szoloicizmust, ami a nyelvhelyesség megsértése, tehát szintaktikai hiba (Kocsány & Szikszainé 2003: 20). A szoloicizmusnak hagyományosan négy típusa lehetséges: a szószerkezet hiányossága, a normától eltérő szórend, a vonzatok vagy a vonzatszerűen összetartozó terminusok formájának megváltoztatása, a szószerkezet szükségtelen kibővítése. A nyelvi hibák ilyen alapos rendszerezése és elnevezésének léte nagy valószínűséggel a sztoikusoktól származik, mivel a sztoa előtti időkből nem adatolható (Adamik 1998: 93). A már idézett Diogenes volt az első olyan grammatikus, aki a barbarizmus és a szoloicizmus fogalmát a stíluserények ellentétéként tárgyalta. Arisztotelész a két megnevezést már terminus technicusként használta, de nem definiálta, ugyanakkor rámutatott relatív voltukra is. Az ugyanis, hogy mi számít barbarizmusnak vagy szoloicizmusnak, mindig az adott közösség gyakorlatától függ, mint azt a hajítódárda (*σίγνον*) példája is bizonyítja. A „hajítódárda” ugyanis a ciprusiak számára hétköznapi, közönséges kifejezés, de a többi görögül beszélő közösség számára idegen.⁶

Valószínűsíthető, hogy a sztoa előtt a barbarizmus a *Hellenismus* (*ἑλληνίζειν*, helyes görögséggel beszél) ellentétpárja volt, vagyis a barbár, azaz nem görög elemet jelentette a szabályos formával szemben, a szoloicizmus pedig az *Atticismussal* állt szemben, és ezen ekkor még nem a nyelvi hibát, hanem a provinciális nyelvhaznátat értették, szemben a köznyelvi, normatív alakokkal.

A nyelvi hibalehetőségek, a normától való eltérések kategorizációja már a sztoikusok színrelépése előtt is létezett, mind Platón, mind Arisztotelész felsorolja a nyelvi hibák keletkezésének négy alaptípusát, a hozzáadást (*πρόσθεσις*), elvételt (*ἀφαίρεσις*), felcserélést (*ἀλλοίωσις*) és az átalakítást (*μετάθεσις*).

A Herenniusához címzett retorika szerzője a helyes latin nyelvhasználat (*Latinitas*) és a világosság (*explanatio*) kapcsán említi a kétfajta nyelvi hibalehetőséget, a barbarizmust és a szoloicizmust. Quintilianus arra is felhívja a figyelmet, hogy mind írásban, mind szóban el lehet követni hibákat, az írásban elkövetett hibák a szóbeliségben is visszatérnek (betűk vagy szótagok hozzátoldása vagy elvétele, felcserélése, megváltoztatása), de a beszédben előforduló hibák (hehezet elrontása, tagolási hibák, összevonások, diftongus külön ejtése, hibás hangsúly) nem szükségszerűen térnek vissza az írásos változatban.⁷

A barbarizmus Quintilianus olvasatában az egy szóalaknyi terjedelmű hibát jelenti, míg a szoloicizmus már több szóra, szófűzésekre terjed ki. A barbarizmusnak három fajtáját ismeri⁸: az idegen szavak átvételét, az indulattól fűtött durva megszólalást, illetve a négy átalakító

⁵ *Institutio Oratoria* I, 6, 1 és *Ars breviata* 1,8: Latinitas est observatio incorrupte loquendi secundum Romanam linguam. Constat autem modis tribus, id est ratione auctoritate consuetudine. Ratione secundum artem, auctoritate secundum eorum scripta quibus ipsa est auctoritas attributa. Consuetudine secundum ea quae loquendi usu placita adsumptaeque sunt.

⁶ Poétika 1457b skk: τὸ γὰρ σίγνον Κυπρίους μὲν κύριον, ἡμῖν δὲ γλωττα, δόρυ δ' ἡμῖν μὲν κύριον, Κυπρίους δὲ γλωττα.

⁷ *Institutio Oratoria* I, 5, 6: Interim vitium quod fit in singulis verbis sit barbarismus. Occurrat mihi forsitan aliquis: quid hic promisso tanti operis dignum? aut quis hoc nescit, alios barbarismos scribendo fieri, alios loquendo (quia quod male scribitur male etiam dici necesse est, quae vitiose dixeris non utique et scripto peccant), illud prius adiectione detractio inmutatione transmutatione, hoc secundum divisione complexione adspiratione sono contineri?

⁸ *Institutio Oratoria* I, 5, 7-33.

művelet révén megváltoztatott szóalakok használatát. A szoloicizmusnak négy típusa van, ezek *adiecti*óval (*πρόσθεσις*), *detracti*óval (*ἀφαίρεσις*), *transmutati*óval (*μετάθεσις*) vagy *inversio*val (*ἀλλοίωσις*) keletkeznek, de szoloicizmus a szócsere, amikor a beszélő egy alak helyett egy másikat használ.⁹ Ez utóbbi hiba főleg az *activum* és a *passivum* alakjainak, az igeidők, módok, valamint a szám, főnevek esetében a nem, szám vagy eset felcseréléséből adódik. Az ilyen típusú hibákra nemcsak az archaikus szövegekben található számos példa, hanem előfordulnak szép számmal Livius és Vergilius műveiben is. A szoloicizmus költői szövegekben általában akkor jelenik meg, amikor a lélektani motívumok erősebbek a logikai-grammatikai szabályok érvényesítésénél.

A nyelvi hibák és az alakzatok szorosan összefüggenek, mert a beszédet megszépítő figurák is ugyanazon eljárásokkal jönnek létre, mint a barbarizmusok és a szoloicizmusok. Sőt, annak megítélése, hogy mi számít hibának, és mi számít díszítménynek, meglehetősen önkényes: amit a hétköznapi beszélőnek hibaként rónak fel, egy költő esetében elnézésre, vagy akár dicséretre számíthat.¹⁰ A lényegi különbség a pusztán szoloicizmusok és a képek és alakzatok összessége között a tudatosság: ugyanis minden szóalakzat hibának minősülne, ha nem szándékosan használná a beszélő, hanem véletlenszerűen. Mivel az alakzat és a kép eltér a „hagyományos” beszédmódtól, esztétikai funkciója van. Ez a funkció viszont az állandó használat során eltűnik, a figura „kiüresedik”, alakzatjellege megszűnik azáltal, hogy a használó közösség mindennapos nyelvhasználatának részévé válik (Kemény 1999: 293).

Quintilianus az alakzat forrásának a nyelvi hibát jelölte meg, de megnevezte még azt a két momentumot is, amelyek nélkül a nyelvi hiba sohasem válhatna alakzattá. Az egyik momentum a hagyomány, hogy a használó közösség az adott nyelvi hibát alakzatként ismerje el, a másik pedig a szándékosság, azaz az intencionalitás.¹¹

Quintilianus okfejtése azt is tartalmazza, hogy a hiba természetes velejárója a nyelvhasználatnak. A két legfontosabb megállapításból – a hibák elvezetnek az alakzatok létrejöttéhez, és hogy a hibák a nyelv használatának részei – a retorikatudomány két jelentős problémája bontakozik ki. Az egyik az a kérdés, hogy meddig terjednek a retorikai jelenségek határai, azaz milyen módon lehet definiálni és körülhatárolni az alakzatok vagy a trópusok körét. A másik kérdés pedig, az előzővel szoros összefüggésben, hogy egyszerűen nyelvi jelenségek-e a trópusok, egyéb, hasonló jelenségek mellett.

Mivel a rendszer képlékeny, az elhatárolás problémája nincs megoldva, a szerzők a mindenkori gyakorlat kívánalmainak függvényében alakították ki a maguk elméletét. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a természetes nyelv felől sincs világosan elhatárolva, hogy mi számít

⁹ *Institutio Oratoria* I, V, 40-41: Haec tria genera quidam diducunt a soloecismo, et adiectionis vitium pleonasmon, detractiois ellipsin, inversionis anastrophes vocant: quæ si in speciem soloecismi cadat, hyperbaton quoque eodem appellari modo posse. Inmutatio sine controversia est, cum aliud pro alio ponitur.

¹⁰ *Institutio Oratoria* I, 5, 11: Sed quidam fere in iactationem eruditionis sumere illa ex poetis solent, et auctores quos praelegunt criminantur. Scire autem debet puer haec apud scriptores carminum aut venia digna aut etiam laude duci, potiusque illa docendi erunt minus vulgata.

¹¹ *Institutio Oratoria* IX, 3, 3-5: Verum auctoritate vetustate consuetudine plerumque defenditur, saepe etiam ratione quadam. Ideoque, cum sit a simplici rectoque loquendi genere deflexa, virtus est si habet probabile aliquid quod sequatur. Una tamen in re maxime utilis, ut et cotidiani ac semper eodem modo formati sermonis fastidium levet et nos a vulgari dicendi genere defendat. Quod si quis parce et cum res poscet utetur, velut adperso quodam condimento iucundior erit: at qui nimium adfectaverit, ipsam illam gratiam varietatis amittet. Quamquam sunt quædam figurae ita receptæ ut paene iam hoc ipsum nomen effugerint: quæ etiam si fuerint crebriores, consuetas aures minus ferient. Nam secretæ et extra vulgarem usum positæ ideoque magis notabiles ut novitate aures excitant, ita copia satiant, et se non obvias fuisse dicenti, sed conquisitas et ex omnibus latebris extractas congestasque declarant.

trópusnak vagy alakzatnak és mi nem (Kocsány & Szikszainé 2003: 22). Quintilianus rámutat, hogy a trópusok és az alakzatok végső soron a nyelvhasználat részei. Ezt a gondolatmenetet folytatva Nietzsche megállapítja, hogy a közönséges beszéd és a retorizált beszéd között nincs különbség. A nyelv művészek hozzák létre a nyelvet, és azok a nyelvi hibák, amelyeket a gyakorlat (*usus*) megszilárdít, alakzatként rögzülnek. (Nietzsche 1997: 23-24). Ilyenformán a trópusok és az alakzatok nem alkotnak másodlagos nyelvi kódot, vagyis nem alkotnak különálló rendszert, amelyhez külön szintaxist és szemantikát lehetne rendelni, hanem a nyelv részeként funkcionálnak.

1.2 Trópusok és nem-trópusok

A trópusok, azaz a „fordulatok” másképpen „beszédmódok” a hellenisztikus retorikákban nyernek speciális értelmet, bár magát a trópusnak nevezett jelenséget már Gorgiasz is tanulmányozta, és felismerte, hogy a „trópus” kategórián belül további alosztályokat lehet létrehozni. Bár művének címe azt sugallja, hogy nem a szóképekkel foglalkozik, az általa tárgyalt formációk nem mindegyike alakzat, akadnak köztük a későbbi retorikákban trópusként felvett jelenségek. Kortársa, a calactei Caecilius töredékeiben szintén találhatók olyan szövegek, amelyekből kitűnik, hogy Gorgiaszhoz hasonlóan ő sem különítette el egymástól az alakzatokat és a trópusokat. Maga a terminus technicus a görögben eredetileg fordulatot, módot, majd speciálisan beszédmódot jelentett, etimológiája a *τρέπειν* (fodít, forgat, módosít, felcserél) igére vezethető vissza. Ebből a töből képezhető a fordulat, eltérés, irányváltás jelentésű *τροπή*, és a módot jelentő *τρόπος* kifejezés, amelyből a nyelvtudományban használt terminus technicus eredeztethető (Meyer 1993: 14). A hellenisztikus retorikák a „természetes” azaz eredeti, elsődleges jelentésüktől eltérő értelemben használt szavakat határozták meg trópusként (Bolonyai 1993). A görög retorikák a trópusokról mint felcseréléssel létrejött retorikai jelenségekről beszélnek.¹²

Adamik kiemeli, hogy a görög retorikákban már a Kr. e. 3-2. században elkülönülnek egymástól az alakzatok és a szóképek (Adamik 2005: 30). Karl Barwick és az ő nyomán Gualtiero Calboli a sztoikusoknak (Kr. e. 3-2. sz.) és a pergamoni grammatikusoknak tulajdonítja a két jelenség elválasztását. Barwick abból indul ki, hogy a római *ars grammatica* a sztoa eredményein nyugszik, a szóképek (*τρόποι*) pedig a grammatika részét alkották, elméletüket tehát a sztoikusok dolgozhatták ki. Barwick megállapításai Augustinus *De Dialectica* c. művének 6. fejezetére támaszkodnak, amelyben a szerző leírja, hogy az első szavakból a hasonlóság (*similitudo*), a közelség (*vicinitas*) és az ellentét (*contrarium*) alapján alkothatnak a beszélők új szavakat új fogalmak megnevezésére. A szóképek pedig az említett elvek alapján jöttek létre. Barwick és Calboli meg is próbálják rekonstruálni a szóképek rendszerét a sztoikus hagyomány szerint, így a következő trópusokat különítik el: onomatopoiia, katakrézis, metafora, metalepszis, synecdoche, metonímia, antonomázia, antifrázis (Barwick 1957: 89-90 és Calboli 1969: 50-54). Kettejük elméleteit D. Fehling kérdőjelezte meg Barwick könyvéről írt recenziójában, amikor rámutatott, hogy a trópusok révén nem új szavak, hanem új jelentések keletkeznek (Fehling 1958: 167-170). A trópusok tana nem épült be a szóalkotás tanába, ugyanakkor a neologizmus, azaz az új szó alkotása szerepel a trópusok között. Adamik is Fehling elképzelései mellett érvel, mikor rámutat, hogy a római retorikusok, Cicero és Quintilianus nem hivatkoznak a sztoikusokra, sőt Cicero egyenesen negatív véleménnyel volt

¹² Tryphón, *Περὶ τρόπων*. In: *Rhet Graec. Sp.*, III, 191, 12: *τρόπος δὲ ἐστὶ λόγος κατὰ παρατροπήν τοῦ κυρίου λεγόμενος κατὰ τινα δήλωσιν κοσμιωτέραν ἢ κατὰ τὸ ἀναγκαῖον*.

a sztoa retorikájáról.¹³ A sztoikusoknak tulajdonított négy változási kategóriát pedig már Platón megemlítette a *Kratylosban*, Arisztotelész *Poétikájában* pedig pontos leírást nyújtott a négy nyelvi alpműveletről, amelyre a hagyomány a trópusokat visszavezette.¹⁴ A négy művelet (*adiectio*, *detractio*, *immutatio*, *transmutatio*) felhasználásával a beszélő a λόγος alkotóelemeit egyéni módon használhatja fel a szövegalkotás során (Spina 2004: 206).

A *Poétikában* Arisztotelész az átvitelben szereplő terminusok függvényében már tipizálja is a nyelvi képeket – a metafora elnevezés alatt ugyanis nem kizárólag a későbbi retorikák által metaforának nevezett formációt érti. Megkülönböztet analógia alapján létrejövő metaforákat (*κατὰ τὸ ἀνάλογον*), fajfogalomról fajfogalomra (*ἀπὸ τοῦ εἴδους ἐπὶ εἶδος*), nemfogalomról fajfogalomra történő átviteleket (*ἀπὸ τοῦ εἴδους ἐπὶ τὸ γένος*, *ἀπὸ τοῦ γένους ἐπὶ εἶδος*). Az első valódi értelemben vett trópus-klasszifikáció már az alexandriai Tryphón műve (Lausberg §557), ő tizennégy trópusot sorol fel, a következőket: metafora, katakrézis, allegória, ainigma, metalepszis, metonímia, synecdoche, onomatopoiia, perifrázis, anastrophe, hyperbaton, pleonazmus, ellipszis és parapléróma. A sztoikusok tipológiájához képest új formációnak számít a metalepszis, amely a szövegösszefüggésbe nem illő szinonimát jelöli, az ainigma olyan beszédmód, melyet a befogadó nem, vagy csak részben tud dekódolni, az anastrophe a szórend felborítása, a pleonasmus szószaporítás, az ellipszis kihagyásos szerkezet, a parapléróma pedig a beszéd kiegészítése. Ez utóbbi négy trópus a klasszikus hagyományban gondolatalakzatként is feltűnik (Adamik 2005: 26).

A *Rhetorica ad Herennium* szerzője a szóalakzatok között (*exornationes verborum*) tárgyalta a trópusokat, mivel minden retorikai jelenséget alakzatnak nevezett. A csoportképzés fő indoka az volt, hogy valamennyi formációban a felhasznált szavak jelentése eltér a hétköznapi, elsődleges jelentésüktől.¹⁵ Összesen tíz ilyen típusú jelenséget nevez meg: neologizmus (*nominatio*), antonomázia (*pronominatio*), metonímia (*denominatio*), körülírás (*circumitio*), hyperbaton (*transgressio*), hyperbole (*superlatio*), synecdoche (*intellectio*), katakrézis (*abusio*), metafora (*translatio*), allegória (*permutatio*). A felsorolt jelenségeknek a későbbi retorikai hagyományban már nem mindegyike szerepel a trópusok között, egyesek átkerülnek a szintaktikai alakzatok közé, míg mások olykor gondolatalakzatként tűnnek fel (allegória).

Cicero is felcseréléssel létrejött nyelvi jelenségként értelmezte a trópusokat.¹⁶ Első retorikai tárgyú munkájában a *De oratore*-ban a szóképekre még csak a *translatus* kifejezés utal (Adamik 2005: 24). A Kr. e. 46-ban megjelent *Orator* című értekezésében az egyes stílusnevek taglalásakor kitér az átvitt értelemben használt kifejezésekre.¹⁷ Azokat a kifejezéseket tekintti átvitt értelműnek (*tralatus*), amelyek úgy keletkeznek, hogy az egyik dolog nevét átviszük a másokra, nem pusztán csak a szépség vagy a kellemesség végett, hanem akár a két do-

¹³ *De finibus bonorum et malorum* IV, 3, 7 Adamik T. kiemelése (2005: 31).

¹⁴ *Poétika* 1457b-1458a35.

¹⁵ *Rhetorica ad Herennium* IV, 31, 42: Earum omnium hoc proprium est, ut ab usitata verborum potestate recedatur atque in aliam rationem cum quadam venustate oratio conferatur.

¹⁶ *Brutus* 17, 69: Ornari orationem Graeci putant, si verborum immutationibus utantur, quos appellant *tropous*, et sententiarum orationisque formis, quae vocant *schemata* – ez az első olyan előfordulása a trópus kifejezésnek, amikor terminus technikusként a nyelvi képet jelöli.

¹⁷ *Orator* 24, 80: Supellex est enim quodam modo nostra, quae est in ornamentis, alia rerum alia verborum. Ornatus autem verborum duplex: unus simplicium alter conlocatorum. Simplex probatur in propriis usitatisque verbis, quod aut optime sonat aut rem maxime explanat; in alienis aut translatus et factum aliunde ut mutuo, aut factum ab ipso ac novum aut priscum et inusitatum; sed etiam inusitata ac prisca sunt in propriis, nisi quod raro utimur.

log közötti hasonlóság vagy kapcsolatos viszony miatt is.¹⁸ Lényegében tehát a metafora és a metonímia jelenségét írja le Cicero, amikor kijelenti, hogy az egyik esetben a hasonlóság (*per similitudinem*), a másikban pedig az érintkezés (*ex re consequenti*) generálja a retorikai jelenséget. Ezzel nem kevesebbet mond ki, mint hogy a nyelvi képek két csoportra oszlanak szét, azaz megelőlegezi a Jakobson-féle metonímia-metafora dichotómiát (Adamik 2005: 25).

Quintilianus már külön tárgyalta a trópusokat és a figurákat. A trópus terminusról előrebo-csátja, hogy azokat a jelenségeket fogja vele jelölni, amelyeket a korábbi hagyomány fordulatnak (*motus*) nevezett.¹⁹ A trópus fogalma alatt azt a jelenséget értette, mikor egy szó vagy kifejezés jelentése áttevődik a saját jelentésből egy másik jelentésbe²⁰. A figurák és trópusok megkülönböztetése sokszor nem egyértelmű, mert rengeteg hasonlóság és átfedés van a két csoport között, ráadásul mindkét osztály eltér az úgynevezett nyelvi normától, vagyis attól a „természetes” nyelvi formától, amelyhez viszonyítva egy-egy kifejezésnek stilisztikai értéket tulajdoníthattak. Nem lehet éles és egyértelmű határokat megállapítani közöttük, és előfordulhat az is, hogy egy jelenséget akár mindkét kategóriába be lehet sorolni – mint ahogy tette Quintilianus az iróniával, mert az szerinte lehet trópus és alakzat egyaránt. Mi a *differentia specifica* tehát Quintilianus szerint a trópusok esetében? A trópus a kifejezés természetes és eredeti jelentéséből más jelentésbe való átvitel a beszéd díszítése céljából.²¹ A trópusban más szavakat használ a beszélő, a figura viszont a köznapi beszédmódtól való eltérés a szövegben. A trópusok kategóriája azonban korántsem homogén. Quintilianus nyomán megkülönböztethetünk ún. szó-trópusot és gondolat-trópusot. A szó-trópusok, mint például a metafora vagy a metonímia a szó szintjén rögzíthető, míg a synecdoche, az allegória, az emphasis és a hyperbola már gondolat-trópus (Lausberg § 894). Ez utóbbiaknál előzetesen feltételezünk egy adott tartalmat, gondolatot, amelyhez képest a trópus mást mond. Az irónia esetében az eredeti tartalom ellenkezőjét, a hyperbola esetében az eredeti gondolat felfokozott, túlzó megjelenítését, a synecdoche esetében pedig annak totalitásából egy részt kiragadva vagy fordítva: egy rész helyett magára az egészre utalva (Kocsány & Szikszainé 2007).

Nem különbözik ettől a meghatározástól Donatus trópuselmélete sem, amely szerint a trópus a beszéd díszítésére szolgáló jelentésváltozás, azaz átvitel, amelynek alapja a hasonlóság.²² A jeles grammatikus megállapítja, hogy tizenhárom trópus létezik: *Sunt autem tropi tredecim: metaphora, catachresis, metalepsis, metonymia, antonomasia, epitheton, synecdoche, onomatopoeia, periphrasis, hyperbaton, hyperbole, allegoria, homoeosis*.²³ Ezek közül a formációk közül nem minden minősül egységesen trópusnak. Az *epitheton* például önmagában

¹⁸ *Orator* 27, 92: Tralata dico, ut saepe iam, quae per similitudinem ab alia re aut suavitatis aut inopiae causa transferuntur; immutata, in quibus pro verbo subicitur aliud, quod idem significet sumptum ex re consequenti.

¹⁹ *Institutio Oratoria* VIII, 5, 35: Reddam nunc quam proximam esse dixeram partem de tropis, quos motus clarissimi nostrorum auctores vocant. Horum tradere praecepta et grammatici solent; sed a me, cum de illorum officio loquerer, dilata pars haec est, quia de ornatu orationis gravior videbatur locus et maiori operi reservandus.

²⁰ *Institutio Oratoria* VIII, 6, 1: „tropos est verbi vel sermonis a propria significatione in aliam cum virtute mutatio”, ill. IX, 1, 4: „...tropos sermo a naturali et principali significatione translatus ad aliam ornandae orationis gratia, vel, ut plerique grammatici finiunt, dictio ab eo loco, in quo propria est, translata in eum, in quo propria non est.”

²¹ *Institutio Oratoria* IX, 1, 4: „... est igitur tropos sermo a naturali et principali significatione tralatus ad aliam ornandae orationis gratia.”

²² *Ars minor* III: „Tropus est dictio translata a propria significatione ad non proprium similitudinem ornatus necessitatisve causa.”

²³ *Ibid.*

nem feltétlenül eredményez figurális jelentéstartalmat, hiszen nem más, mint egy főnév és egy melléknév összekapcsolása minden külön kritérium nélkül. Csak akkor számíthatna trópusnak, ha metaforikus vagy metonimikus értelmezési stratégiát igényelne. Az onomatopoeia és az antonomázia valójában egy új név alkalmazásai, szintén nem szükségszerűen eredményez szóképet. A trópusok között vannak úgynevezett fölérendelt trópusok, mint például az allegória, amely további trópuskategóriákat foglal magába: *Allegoria est tropus, quo aliud significatur quam dicitur, [...] Huius species multae sunt, ex quibus eminent septem: ironia, antiphrasis, aenigma, charientismos, paroemia, sarcasmos, astismos*. A trópusok díszítményjellegét hangsúlyozza Isidorus is.²⁴

A trópusok osztályáról alkotott ókori definíciókat áttekintve megállapítható, hogy a nyelvi képek mibenlétének fő kritériumaként a jelentésváltozást tekintették. A quintilianusi trópusfelfogás, amely a nyelvi jel referenciájából kiindulva a trópus fogalmát egyszerű helyettesítési viszonyként (*substitutio*) írja le, eljut a nyelvi kép szemiotikai jellegű megközelítéséhez, amely már a jelentésváltozást tekinti a trópusok fő ismérvének.²⁵ Ez a szemiotikai megközelítés csíráiban már megtalálható a cicerói *verborum immutatio* fogalmában is (Meyer 1993: 24). A quintilianus által közölt trópus-meghatározás azonban felfedi, hogy a jelentésváltozás és a jel használatának változása között a szerző még nem érzi pontosan a különbséget.

Az antik trópusfelfogások egységes jellemzője, hogy feltételeznek egy kiindulási pontot, egy eredeti jelentést (*propria*), amelyhez képest a trópus művelete révén egy újabb, megváltozott jelentés (*non propria, aliena*) jön létre. A *significatio* és a *designatio* fogalma azonban még nem különül el egyértelműen egymástól, ez a két fogalom csak az ókort követő századokban kristályosodik ki. Mint az idézett trópus-meghatározásokból is kitűnik, az ókori retorikusok szerint a trópusok, mint elméleti műveletek a *designatio* változását eredményezik.

2 A *sensus figuralis* megragadása

2.1 *Sensus figuralis versus sensus litteralis*

A klasszikus retorikák a trópusok immutáció-jellegét emelik ki, a művelet lényege, hogy a gondolatot nem a neki a közhasználatban pontosan megfelelő terminussal fejezi ki a beszélő, hanem ennek helyére szándékosan egy másik terminust helyez. Ilyenformán már a szinonimák közötti választás is megfeleltethető az *immutatio* műveletének (Martinkó 1993). A trópus tehát ellentétes a *perspicuitas* elvárásával, de hiba volna mégis egyszerű stílushibaként kezelni, hiszen nem pusztán pontatlanság, hanem mentális műveletvégzés eredménye.

A műveletvégzés célja pedig nem kizárólag csak a mondanivaló díszítése (*ornatus*) lehet, mint már Quintilianus is megállapította. A trópus egyrészt megnevez olyan dolgokat, amelyekre a szövegalkotó nem tud a saját nyelvéből megfelelő kifejezést találni. Ugyanakkor a nyelvi

²⁴ *Etymologiae* I, 37, 1-2: „... tropos Graeco nomine grammatici vocant, qui Latine modi locutionum interpretantur; fiunt autem a propria significatione ad non propriam similitudinem; (tropi) ad ea, quae intelligenda sunt, propterea figuratis amictibus obteguntur, ut sensus legentis exerceant et ne nuda atque in promptu vilescent.”

²⁵ Quintilianus az korábbi, pusztán helyettesítési viszonyként leírt trópusok definícióján módosít, amikor a hagyományosan trópusként osztályozott hyperbaton, epitheton és onomatopoeia problémájához érkezik. Megjegyzi, hogy e a formációknak a szóalakzatok közt lenne a helye, mivel nem járnak együtt jelentésváltozással, lásd: *Inst. Oratoria* VIII. 6, 3: *esse alios verbis propriis, alios in tralatis, vertique formas non verborum modo, sed et sensuum et compositionis. Quare mihi videtur errasse qui non alios crediderunt tropos quam in quibus verbum verbo poneretur.*

képek segítségével olyan jelentéstartalmat is, amelynek érzékeltetésére az eredeti szó (*verbum proprium*) nem képes.²⁶ Felkeltheti a befogadó érdeklődését a szöveg iránt, arra invitál, hogy a képek rejtvényét a befogadó sikeresen megfejtse. A jelentésváltozásra, azaz az *immutatio* műveletére az hívja fel a befogadó figyelmét, hogy az adott terminus köznyelvi jelentését alapul véve a kijelentés hiteltelen volna (*incredibilitas in ordo*). Quintilianus azt is felismeri, hogy önmagukban, a szöveggörnyezetből kiragadva a szavakról nem állapítható meg, hogy eredeti, vagy figurális (*translata*) értelemben használja őket a beszélő.²⁷ Az aktuális értelem csak a beszédszituációból és a kontextusból (*contextio sermonis*) világlik ki, mint később Órigenész részletesen kifejtette.²⁸

A trópusok dekódolásának problémáját nem is annyira a klasszikus ókor, hanem inkább a kései antikvitás és a korai középkor elméletírói igyekeztek megoldani. A problémafelvetés maga a biblikus szövegek értelmezésének kapcsán került előtérbe. Milánó püspöke, Ambrosius fogalmazza meg, hogy a trópusok lényege, hogy a betű szerinti (*secundum litteram*) jelentés²⁹ és a kontextus (*series verborum*) sugallta, grammatikai és szemantikai viszonyok által meghatározott jelentés (*significatio*) között ellentmondás áll fenn. Ambrosius tehát megkülönböztet egy elsődleges jelentést (*littera*), és egy másodlagos, a szövegben implicit módon jelenlévő, de kikövetkeztethető jelentést (*quod expressit scriptum*).³⁰ Ez a másodlagos jelentés többféle interpretációs stratégiát is magában foglalhat, lehet allegorikus, tipologikus vagy allegorikus, a szöveg jellegétől függően, és ezek az olvasatok egyszerre jelen lehetnek akár egy szónyi terjedelmű szövegen belül is. A trópusok megalkotásának és megfejtésének képességével pedig minden ember rendelkezik, csak éppen nem egyformán, mint már Arisztotelész is felfedezte.³¹

Ambrosius tanítványa, Augustinus szintén csak kontextusba helyezve vizsgálja a jelentést (*significatio*).³² Ha ugyanis egy kanonizált szöveg elsődleges olvasata – ez az ambrosiusi *littera* – nem szakrális, akkor szükségszerűen lennie kell egy másodlagos, figurális olvasatának is.³³ Ez a másodlagos, figurális olvasat pedig már meg fogja feleltetni a szöveget a bibliai tanításoknak.³⁴ A másodlagos interpretáció, azaz az allegorikus olvasat szintjén a külső asszo-

²⁶ *Inst. Oratoria* VIII, 6, 6: Id facimus aut quia necesse est aut quia significantius est aut, ut dixi, quia decentius. Vbi nihil horum praestabit quod transferetur, in proprium erit.

²⁷ *Inst. Oratoria* VIII, 3, 38: translata probari nisi in contextu sermonis non possunt.

²⁸ *Princ.* 4, 3, 5.

²⁹ *De Noe* 22, 79: littera evidens est.

³⁰ *De Noe* 15, 53: proprie ac naturaliter carnis corruptelam indicio procellosae commotionis expressit [...] commotio enim vitiosa non est nisi per affectus commotionem; movet enim voluptates caro et ipsa voluptatibus commovetur, talis autem commotio corruptelam creat. Causa ergo corruptelae commotio istius mundi est, per quam anima uniuscuiusque degenerat (Bruno kiemelése 1999: 217).

³¹ Poétika 1459a 6: „Ἔστι δὲ μέγα μὲν τὸ ἐκάστω τῶν εἰρημένον πρεπόντως χρῆσται, καὶ διπλοῖς ὀνόμασι καὶ γλώτταις πολὺ δὲ μέγιστον τὸ μεταφορικὸν εἶναι. Μόνον γὰρ τοῦτο οὕτε παρ’ ἄλλου ἔστι λαβεῖν εὐφροῦν τε σημείον ἔστι”.

³² *De doctrina Christiana* III, 4, 8-9: rarissime igitur et difficillime inveniri potest ambiguitas in propriis verbis [...] quam non aut circumstantia ipsa sermonis [...] aut interpretum collatio, aut praecedentis linguae soluat inspectio. Sed verborum translatorum ambiguitates [...] non mediocrem curam industriamque desiderant.

³³ Augustinus: *De doctrina Christiana* III, 10, 14: „Demonstrandus est igitur prius modus inveniendae locutionis propriae an figurata sit. Et si iste omnino modus est, ut quidquid in sermone divino neque ad morum honestatem neque ad fidei veritatem proprie referri potest, figuratum esse cognoscas.”

³⁴ *De doctrina Christiana* III, 15, 23: „Servabitur ergo in locutionibus figuratis regula huiusmodi, ut tam diu versetur diligenti consideratione quod legitur, donec ad regnum caritatis interpretatio perducatur. Si autem hos iam proprie sonat, nulla putetur figurata locutio.”

ciációk alakítják ki a lehetséges jelentést, de ezek az asszociációk nem szükségszerűen nyelvi jelenségek.³⁵ A trópusok megfejtésében, az implicit jelentés megragadásában nem ritkán a gyakorlat, az *usus* segíti a befogadót.³⁶ Ezzel nem kevesebbet mond ki Augustinus, mint hogy az egyes trópusok nem egyforma gyakorisággal bukkannak fel a beszédben. Vannak „gyakrabban használt” trópusok, ezért automatikusan az annak megfelelő értelmezést választja a befogadó, hogy általa eljuthasson a figurális jelentéshez (*significatio altior*) és megragadhassa a szöveg értelmét (*sensus*).

Augustinus rámutat, hogy a szövegek tipizálhatók annak függvényében, hogy milyen interpretációs lehetőségeket rejtnek magukban. Megkülönböztet egyféleképpen értelmezhető szövegeket (*verba propria*), többféleképpen értelmezhető, de nem figurális jelentésű szövegeket, amelyek esetében az interpretációk forrása rossz kijtés, barbarizmus vagy központozási hiba (*cum verba propria faciunt ambiguum scripturam*), és figurális jelentésű szövegeket (*verborum translatorum ambiguitates*). A figurális jelentésű szövegeken belül Augustinus további értelmezési szinteket határoz meg.³⁷

2.2 *Az interpretáció szintjei*

A kanonizált szövegek értelmezése kapcsán vetődött fel az a probléma, hogy milyen módon lehet megfeleltetni a bibliai tanításoknak bizonyos ószövetségi könyveket, melyek betű szerinti olvasata teljesen ellentmondott a hivatalos tanításoknak. Augustinus előtt már az alexandriai iskola és Órigenész is foglalkozott ezzel a problémával, ez utóbbi szerint egy kanonizált szövegnek három olvasati szintje lehet: egy betű szerinti, egy morális olvasat és egy misztikus értelmezés.

Órigenész és Augustinus nyomán a középkor jeles retorikusa, Beda Venerabilis arra a megállapításra jut, hogy egy szöveg legfeljebb négyféleképpen értelmezhető. A betű szerinti

Ennek a felismerésnek másik híres megfogalmazása Aquinoi Szent Tamástól: „... auctor Sanctae Scripturae est Deus, in cuius potestate est ut non solum voces ad significandum accomodet (quod etiam homo facere potest), sed etiam res ipsas. Et ideo, cum in omnibus scientiis voces significant, hoc habet proprium ista scientia, quod ipsae res significatae per voces, etiam significant aliquid. Illa ergo prima significatio, qua voces significant res pertinet ad primum sensum, qui est *sensus historicus vel litteralis*. Illa vero significatio qua res significatae per voces, iterum res alias significant, dicitur *sensus spiritualis*; qui super litteralem fundatur, et eum supponit.”

³⁵ *De Noe* 15, 54.

³⁶ Augustinus: *De consensu Evangelistarum* III, 25, 82: Sed occurrit aliud quod obsistat. Ioannes enim, quando commemoravit non in monte ab undecim, sed ad mare Tiberiadis a septem piscantibus visum esse Dominum, *Hoc iam tertio*, inquit, *manifestatus est Iesus discipulis suis, cum resurrexisset a mortuis* Si autem acceperimus intra illos octodies, antequam Thomas eum vidisset, ab undecim quibusque discipulis Dominum visum, non erit hoc ad mare Tiberiadis tertio manifestatum esse, sed quarto. Quod quidem cavendum est, ne quis existimet tertio Ioannem dixisse, tamquam tres solae factae fuerint manifestationes eius; sed hoc intellegendus est ad numerum dierum rettulisse, non ad numerum ipsarum manifestationum nec continuorum dierum, sed per intervalla, sicut idem ipse testatur. Nam primo ipso die resurrectionis suae, excepto quod a mulieribus visus est, id est quod in Evangelio claret, ter se manifestavit, semel Petro, iterum duobus illis, quorum erat unus Cleophas, tertio plurimis iam inde colloquentibus noctis exordio, sed hoc totum Ioannes ad unum diem referens semel computat; iterum autem, hoc est alio die, quando eum vidit et Thomas; tertio vero ad mare Tiberiadis, hoc est tertio die manifestationis eius, non tertia manifestatione. Ac per hoc post haec omnia cogimur intellegere factum esse, quod eum in monte Galilaeae secundum Matthaenum undecim discipuli viderunt, quo eos secundum constitutum praecesserat, ut impleretur etiam ad litteram quod et per angelum et per se ipsum praedixerat.

³⁷ *De doctrina Christiana* III, 24, 34.

és a morális olvasatok mellett létezik egy allegorikus és egy anagogikus interpretáció – ez utóbbi három gyakorlatilag az ágostoni *sensus spiritualis* három aspektusát foglalja magában. Beda véleménye szerint, melyet Dumarsais is átvesz, nem szükségszerű, hogy egy szövegben jelen legyen mind a négyféle értelmezési lehetőség, hiszen a lehetséges interpretációk száma a szövegtípus függvénye. A morális olvasat implicit erkölcsi tanítás, a szöveg által sugalmazott követendő magatartási forma. Az allegorikus interpretáció nem más, mint a szövegbe rejtett történet felfedése, amelyben a befogadót a szövegben elszórt utalások segítik. Az utolsó, anagogikus (felvezető) értelmezés az isteni kinyilatkoztatások felfedezése a szövegben – mint Beda nyomán Dumarsais megfogalmazta – a misztikus értelmezés, amely a földi dolgokat az isteni igazságok fényében láttatja. Melanchthon, aki szintén részletesen foglalkozik a *sensus figuralis* aspektusaival, Rabanus Maurus nyomán a Jeruzsálem kifejezés példájával világítja meg, mit is jelent a négyféle interpretációs lehetőség.³⁸ A *sensus literalis/historicus* a betű szerinti olvasat, ennek értelmében a Jeruzsálem szó az egykori Júdea fővárosa, Dávid király székhelye. A második, azaz a *sensus tropologicus* szerint az eszményi városállam. Melanchthon megjegyzi, hogy egyesek ezt nevezik morális olvasatnak, holott ez a jelentés valamelyik trópus művelete révén jön létre.³⁹ Ez a két értelmezési lehetőség, a *sensus historicus* és *tropologicus* együttes jelenléte a trópusok legfőbb kritériuma. Az allegorikus és az anagogikus értelmezés megléte már nem jellemző minden szövegtípusra, csak speciális esetekre, mint már Epiphanius első könyvében is rámutat.⁴⁰ Allegorikus értelemben Jeruzsálem maga az egyház, anagogikusan pedig a Mennyei Királyság, az örök élet (1532: 36-38). Ez utóbbi jelentés a dolgok és jelenségek világának végső, Isten országába vezető értelmét jelentette, abból a meggyőződésből kiindulva, hogy a világon semmi sem önmagáért való, hanem rejtett, megfejtésre váró értelemmel rendelkezik. A szerző megjegyzi, hogy a négy értelmezési szint felismerése és megragadása kizárólag a befogadó nyelvi-irodalmi kompetenciájától függ.

3 Összefoglalás

A retorikai jelenségek rendszerének nyitottsága ellenére is léteznek olyan szempontok, amelyek révén a sokszor csak listaszerűen rögzített formációk is csoportosíthatók, jóllehet minden csoportosítás valamilyen célirányos döntés eredménye, e célok mellett és ellenében lehet argumentálni. A retorikai rendszer, éppen képlékenysége és állandó változása miatt, nem tartalmaz örökérvényű kategóriákat. Az alakzatok és trópusok szétválasztása a retorika egyik legnagyobb problémája. Mivel minden csoportosítás célirányos döntés eredménye, ezért a trópu-

³⁸ Rabanus Maurus, *Patrologia Latina* 107-108 és 112: quidquid in sermone divino neque ad morum honestatem neque ad fidei veritatem proprie referri potest, figuratum esse cognoscas. [...] *historia* namque est, cum res aliqua quomodo secundum litteram facta sive dicta sit, planos sermone refertur (Hierusalem est) secundum litteram civitas Iudaeorum. [...] *Allegoria* est, cum verbis sive rebus mysticis praesentia Christi et Ecclesiae sacramenta signatur. (Hierusalem est) secundum allegoriam Ecclesia Christi. [...] *Tropologia* id est moralis locutio ad institutionem et correctionem morum, sive apertis seu figuratis prolata sermonibus, respicit. (Hierusalem est) secundum tropologicum anima hominis, quae frequenter hoc nomine aut increpatur aut laudatur a Domino. Anagoge, id est ad superiora ducens locutio, est, quae de premiis futuris e terra quae in caelis est vita futura, sive mysticis seu apertis sermonibus disputat. (Hierusalem est) secundum anagogen civitas Dei, illa caelestis, quae est mater omnium nostrum (Lausberg kiemelésé § 900).

³⁹ Nam tropologia in genere significat figurate dictum, nec significat sermonem de moribus. Nam *τρόπος* hic non significat mores, sed vocem versam a nativa significatione ad vicinam.

⁴⁰ τὰ ῥήματα θεοῦ οὐ πάντα ἀλληγορίας δεῖται, ἀλλ' ὡς ἔχει θεωρίας δὲ δεῖται, καὶ ἀισθήσεως, εἰς τὸ εἰδέναις ἐκάστης ὑποθέσεως τὴν δύναμιν (idézi Dresser 1606/2000: 121).

sok felfoghatók az alakzatok alkategóriájaként éppúgy, mint az *ornatus* eszközeinek egyik részhalmazaként, amely utóbbinak második részhalmaza a figurák osztálya. A rendszer rendkívüli képlékenysége egyik felfogást sem cáfolja, azonban a retorikai jelenségek mélyebb, kognitív vizsgálatai arra engednek következtetni, hogy célszerűbb a két csoportot két különálló, egyenértékű halmazként tárgyalni.

Irodalom

- Adamik T. (1998): *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig*. Budapest: Seneca.
- Adamik T. (2005): A szóképek rendszere az antik retorikában. In: *Régi-új retorika 2005*. Budapest: Trezor Könyvkiadó.
- Arisztotelész: Poétika. *Περὶ ποιητικῆς*. Aristoteles: Poetik. Berlin & Leipzig: de Gruyter, 1934.
- Arisztotelész: Rétorika. A szöveg forrásául szolgáló kiadás: Aristote: *Rhétorique*. éd. bilingue, texte établi par M. Dufour. Paris: Société d'Édition Les Belles Lettres, 1976.
- Augustinus, Aurelianus: De consensu evangelistarum libri IV. Nuova Biblioteca Agostiniana. In: *Sancti Aurelii Augustini Opera Omnia – Editio Latina*. http://www.augustinus.it/latino/consenso_evangelisti/index.htm (2007)
- Augustinus, Aurelianus: De doctrina christiana. Nuova Biblioteca Agostiniana. In: *Sancti Aurelii Augustini Opera Omnia – Editio Latina*. http://www.augustinus.it/latino/dottrina_cristiana/index.htm (2007)
- Augustinus, Aurelianus: De Trinitate. Nuova Biblioteca Agostiniana. In: *Sancti Aurelii Augustini Opera Omnia – Editio Latina*. <http://www.augustinus.it/latino/trinita/index.htm> (2007)
- Beda Venerabilis: *De figuris et tropis sanctae scripturae (De schematibus et tropis)*. Hivatkozik rá: Lausberg (1960).
- Barwick, K. (1957): *Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik*. (Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Klasse, Bd. 49, H. 3). Berlin: Akademie Verlag.
- Bolonyai G. (1993): Trópus. In: *Világirodalmi Lexikon*. 15. kötet. Szerk.: Király István. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bureau, B. (1996): Littera: sens et signification chez Ambroise, Augustin et Cassiodore. In: *Lingua Latina. Conceptions latines du sens et de la signification*. Paris: Presse de l'Université Paris-Sorbonne.
- Calboli, G. (1969): Introduzione. In: *Cornifici Rhetorica ad Herennium*. Introduzione, testo critico, commento a cura di Gualtiero Calboli. Bologna, 50-54.
- Cicero, Marcus Tullius: *Brutus*. Ed. Henry Frowde. Oxford.
- Cicero, Marcus Tullius: *Orator*. Ed. Henry Frowde. Oxford.
- Cicero, Marcus Tullius: *Partitiones Oratoriae*. Ed. Henry Frowde. Oxford.

- Fehling, D. (1958): Karl Barwick: Probleme der stoischen Sprachlere und Rhetorik. *Göttingische Gelerhte Anzeiger* 212, 167-170.
- Isidorus Hispalensis: *Isidori Hispalensi Etymologiarum sive Originum libri XX*. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Oxford.
- Kocsány P. & Szikszainé Nagy I. (2003-2007): *Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára*. Kézirat.
- Lausberg, H. (1960): *Handbuch der Literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. München: Max Hueber Verlag.
- Luhtala, A. (2005): *Grammar and Philosophy in Late Antiquity*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Martinkó A. (1993): Trópus. In: *Világirodalmi Lexikon*. 15. kötet. Szerk.: Király István. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Meyer, B. (1993): *Synecdoques. Étude d'une figure de rhétorique*. Publications du Centre de Recherches Littéraires et Historiques de l'Université de La Réunion. Paris: Éditions L'Harmattan.
- Michel, A. (1979): Rhétorique, Critique, Poétique: à propos d'Homère. In: *Colloque sur la rhétorique*. Paris: Société d'Édition « Les Belles Lettres ».
- Nietzsche, F. (1997) [1872-1876]: Retorika. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei* 4: 5-49. Pécs: Jelenkor.
- Pennacini, A. (2004): L'idée d'écart dans la théorie rhétorique latine. In: *SKHÈMA/FIGURA, Formes et figures chez les Anciens*. Études de Littérature Ancienne 13. Éd. M. S. Celentano, P. Chiron et M.-P. Noël. Paris: Éditions Rue d'Ulm, Presses de l'École normale supérieure.
- Quintilianus, Marcus Fabius: *Institutio Oratoria*. Institutionis Oratoriae Libri XII ed. Teubner. Lipsiae.
- Rimbaud, M. (1979): César et la rhétorique (Brutus 261-262). In: *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Rhetorica ad C. Herennium*. Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Spina, L. (2004): Se Albucio Silo avesse letto Aristotile... . In: *SKHÈMA/FIGURA, Formes et figures chez les Anciens*. Études de Littérature Ancienne 13. Éd. M. S. Celentano, P. Chiron et M.-P. Noël. Paris: Éditions Rue d'Ulm, Presses de l'École normale supérieure.